

Русь, Україна, *Ruthenia*,
Велике Князівство Литовське,
Річ Посполита, Москва, Росія,
Центрально-Східна Європа:
про культурну багатозаровість
і поліфункціональність¹

1. Вступні зауваги

Терміни, наведені у назві, стосуються історичної та культурної реальності, яку ми нині зємо Україною і яка набула свого остаточного вигляду з виникненням незалежної Української держави в 1991 році. Можна б ще додати інші пропозиції визначення цієї історичної і культурної дійсності: згадаймо, наприклад, поняття «неісторичного» або «неповного» народу², або ж недавній термін «неочікуваний народ»³. Не забуваймо також про класичне визначення Грушевського «Русь-Україна», і про назву «*Rosia Minor*», що походить з грецької мови, а також про політично марковані

1. За прочитання тексту і цінні зауваги висловлюю свою вдячність проф. Ріккардо Піккйо, проф. Терезі Хинчевській-Геннелю та проф. Гансові Роте.

2. I.L. Rudnytsky — O. Pritsak — J.S. Jr. Reshetar, «The Role of the Ukraine in Modern History. Comments by A. Adams, O. Pritsak, and J. Reshetar, Jr.», *Slavic Review*, XXII, 2 (June, 1963), pp. 200–202, 225–230.

3. A. Wilson, *The Ukrainians: Unexpected Nation*, New Haven — London, 2000.

поняття «Малоросії» і «Південно-ахідної Русі» у вжитку в російській та радянській історіографії (почасти ще й сьогодні). Різноманітність існуючих визначень віддзеркалює різнорідність культурних, політичних, конфесійних та етнічних ситуацій, які лежали в основі еволюції культури народів і земель, що нині становлять народи і держави, розташовані в межах так званої Центрально-Східної Європи, до якої принаймні частково належить також Україна. Розмаїтість назв віддзеркалює також сумніви і (в деяких випадках) замішання вчених та національних діячів, які робили спроби визначити найважливіші ознаки руських земель і народів, що їх населяють, описати їхні історії та культури.

У своєму нарисі я хочу розглянути тільки деякі з елементів тієї історично-культурної дійсності, яка впродовж століть зумовила виникнення нинішньої України, — і зокрема ті, які стали предметом жвавої дискусії. Я обговорюватиму тут найважливіші аспекти критичної рефлексії, яка супроводжувала і супроводжує процеси історичного і культурного формування України та розвиток її національної свідомості, зокрема такі питання:

1) визначення культурного і літературного канону, який характеризується численністю чужих впливів і плюралізмом ідей, мовних кодів і норм поетики та риторики;

2) діалектика між теперішньою потребою зміцнення національної свідомості, культурною дійсністю минулих епох та необхідністю інтертекстуального погляду на культурну спадщину як частину всієї європейської культури;

3) відмінні, іноді навіть суперечливі способи, якими інтерпретують спадщину середньовічної Русі історики та історики літератури, усвідомлюючи складність опису і оцінки фактів з відповідної перспективи, що віддавала б належне різним суспільствам, які відчують себе спадкоємцями тієї самої культури;

4) можливість створення об'єктивної термінології, яка може точно описати історичну, культурну, мовну та літературну ситуацію, що вже багато століть характеризується багатошаровістю і змінністю, а водночас підлягає сильним асиміляційним впливам з боку сусідніх культурних реальностей.

Ідеальним для такої праці було б збереження цілковитої нейтральності, яка б виключала будь-яке втручання політично-ідеологічного дискурсу в наукові дослідження. Проте, як відомо, Міжнародні славістичні з'їзди, як і славістика в цілому, з самого початку пов'язані були не тільки з історичним і загальнокультурним контекстом, але й з контекстом політичним⁴. Тверезий погляд на факти, усвідомлення проблем і відкрита дискусія на тему дражливих міжкультурних питань і стосунків між різними народами та славістичними школами здаються мені особливо важливими в цей момент, який характеризується міжнародною культурною кризою, поступовим творенням устрою розширеної Європи та новими завданнями, що їх

4. T. Ivantysynová, (за ред.), *Veda a ideológia v dejinách slavistiky*, Bratislava, 1998; G. Brogi Bercoff, «Ukrainian Studies at the International Congresses of Slavists (1929–1968)» // *Pagine di ucrainistica europea*, за ред. G. Brogi Bercoff, G. Siedina, 2001, pp. 53–75; A. Bernard, (за ред.), *Les institutions dans l'histoire de la slavistique*, Paris, 2003.

у з'ясування неповторної ролі польської культури та її сприйняття на Русі та в Росії внесли дослідження польських вчених⁷. Варто наголосити на тому, що значна частина цього наукового доробку була зосереджена на тому, щоб показати саме існування бароко в Росії і виокремити його специфічні риси стосовно європейського і польського бароко. Частина досліджень була присвячена посередницькій ролі руської культури та її впливу на поширення нового способу мислення і стилю письма в Росії, на розвиток церковно-державної культури при дворах Олексія Михайловича, Федора і Петра Олексійовичів. Тим часом польські вчені простежували впливи польської культури та «парадигматичну» роль польської літератури, науки та системи освіти у створенні подібних інститутів на пограниччі і — за їхнім посередництвом — у Росії. Натомість, в «національній» перспективі до літературної барокової культури України та Білорусі зверталися рідко. Це питання досліджували в основному українські

барокко. *Историко-культурные проблемы эпохи*, Москва, 1982; А.М. Панченко, *Русская стихотворная культура XVII века*, Ленинград, 1972; Л.И. Сазонова, *Поэзия русского барокко*, Москва, 1991; Л.А. Софронова, *Поэтика славянского театра XVII–XVIII веков*, Москва, 1981; того ж автора, *Старинный украинский театр*, Москва, 1996; Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура*, Львів, 1996; А.В. Lipatow, *Słowiańszczyzna — Polska — Rosja. Studia o literaturze i kulturze*, Warszawa, 1999.

7. R. Łużny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska*, Kraków, 1966; того ж автора, (за ред.), *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, Lublin, 1989; J. Dębski, *Twórczość rosyjskich sylabistów i tradycje literackie*, Wrocław, 1983; С. Матхаузерова, *Древнерусские теории искусства слова*, Прага, 1976.

вчені в Америці і — якщо їм це дозволяли — в Україні. Утім, загалом література, яка виникла на українських землях в XVII столітті, зокрема в період панування Мазепи (чий двір виконував суспільні і культурні функції, подібні до функцій королівського двору)⁸, довгий час відсувалася на культурний маргінес. Рідко доходило до повного визнання її літературної та суспільно-історичної вартості, хоч велика кількість документів і трактатів були присвячені питанням церковної унії, полемічній релігійній літературі та справам Церкви.

Я не хочу розглядати тут причини такого становища: вони були почасти описані в останні роки у дослідженнях деяких найвизначніших українських науковців. Коротко кажучи, то були політичні, ідеологічні, патріотичні причини, які іноді були пов'язані з традицією та певними методологіями. Самі українці часто не виражали зацікавлення постатями «високого» українського і російського бароко з приводу «низької» національної свідомості цих митців. Зацікавлення діяльністю створеної письменниками на українських теренах Могилянської академії стримувалося, між іншим, анафемою, накладеною на Мазепу. Ця анафема унеможливила об'єктивну оцінку церковно-політичної та літературної культури, пов'язаної з українською традицією, а також царською цензурою (наприклад, частину творів такої видатної

8. Візуальним представленням гетьманської влади і меценатства Мазепи є, приміром, гравюра на міді Данила Галятовського, описана W. Deluga, «Z pogranicza sztuki i literatury — XVII-wieczne ulotki z kręgu Ławry Peczerskiej», *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 6–7, 1998, с. 75.

у з'ясування неповторної ролі польської культури та її сприйняття на Русі та в Росії внесли дослідження польських вчених⁷. Варто наголосити на тому, що значна частина цього наукового доробку була зосереджена на тому, щоб показати саме існування бароко в Росії і виокремити його специфічні риси стосовно європейського і польського бароко. Частина досліджень була присвячена посередницькій ролі руської культури та її впливу на поширення нового способу мислення і стилю письма в Росії, на розвиток церковно-державної культури при дворах Олексія Михайловича, Федора і Петра Олексійовичів. Тим часом польські вчені простежували впливи польської культури та «парадигматичну» роль польської літератури, науки та системи освіти у створенні подібних інститутів на пограниччі і — за їхнім посередництвом — у Росії. Натомість, в «національній» перспективі до літературної барокової культури України та Білорусі зверталися рідко. Це питання досліджували в основному українські

барокко. *Историко-культурные проблемы эпохи*, Москва, 1982; А.М. Панченко, *Русская стихотворная культура XVII века*, Ленинград, 1972; Л.И. Сазонова, *Поэзия русского барокко*, Москва, 1991; Л.А. Софронова, *Поэтика славянского театра XVII–XVIII веков*, Москва, 1981; того ж автора, *Старинный украинский театр*, Москва, 1996; Я. Ісаєвич, *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура*, Львів, 1996; A.W. Lipatow, *Słowiańszczyzna — Polska — Rosja. Studia o literaturze i kulturze*, Warszawa, 1999.

7. R. Łużny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska*, Kraków, 1966; того ж автора, (за ред.), *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, Lublin, 1989; J. Dębski, *Twórczość rosyjskich sylabistów i tradycje literackie*, Wrocław, 1983; С. Матхаузерова, *Древнерусские теории искусства слова*, Прага, 1976.

вчені в Америці і — якщо їм це дозволяли — в Україні. Утім, загалом література, яка виникла на українських землях в XVII столітті, зокрема в період панування Мазепи (чий двір виконував суспільні і культурні функції, подібні до функцій королівського двору)⁸, довгий час відсувалася на культурний маргінес. Рідко доходило до повного визнання її літературної та суспільно-історичної вартості, хоч велика кількість документів і трактатів були присвячені питанням церковної унії, полемічній релігійній літературі та справам Церкви.

Я не хочу розглядати тут причини такого становища: вони були почасти описані в останні роки у дослідженнях деяких найвизначніших українських науковців. Коротко кажучи, то були політичні, ідеологічні, патріотичні причини, які іноді були пов'язані з традицією та певними методологіями. Самі українці часто не виражали зацікавлення постатями «високого» українського і російського бароко з приводу «низької» національної свідомості цих митців. Зацікавлення діяльністю створеної письменниками на українських теренах Могилянської академії стримувалося, між іншим, анафемою, накладеною на Мазепу. Ця анафема унеможливила об'єктивну оцінку церковно-політичної та літературної культури, пов'язаної з українською традицією, а також царською цензурою (наприклад, частину творів такої видатної

8. Візуальним представленням гетьманської влади і меценатства Мазепи є, приміром, гравюра на міді Данила Галятовського, описана W. Deluga, «Z pogranicza sztuki i literatury — XVII-wieczne ulotki z kręgu Ławry Peczerskiej», *Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze*, 6–7, 1998, с. 75.

особистості, як Варлаам Ясинський, не лише не досліджено, але навіть не опубліковано). Лише починаючи з 70-х — 80-х років ХХ століття з'явилося кілька цінних видань текстів і перші праці про українське бароко, які відкрили новий етап студій доби бароко на українських та білоруських землях⁹. На мою думку, при теперішньому стані знань необхідний глибший і детальніший аналіз феноменології регіональної барокової літератури, зокрема руської, який слід здійснити не лише з погляду польської і російської, але й з погляду суто української та білоруської культури.

Проте, треба наголосити, що труднощі оцінки руської культури XVII ст. пов'язані не лише з політичними та ідеологічними проблемами. Як показують найвагомші спроби оцінки української літератури, давніші й новітні, питання усталення канону залишається однією з найважчих проблем не тільки стосовно середньовіччя, але й стосовно XVI та XVII століть, часів першого вражаючого розквіту української національної культури¹⁰. Вагання

9. Д. Наливайко, «Українське барокко у контексті європейського літературного процесу XVII ст.» // *Радянське літературознавство*, I, 1972, сс. 30–47; того ж автора, *Спільність і своєрідність: Українська література в контексті європейського літературного процесу*, Київ, 1988; В. Крекотень, *Вибрані праці*, Київ, 1999; О. Мишанич (за ред.), *Українське літературне барокко. Збірник наукових праць*, Київ, 1987; того ж автора, *Крізь віки. Літературно-критичні та історіографічні статті й дослідження*, Київ, 1996; Л. Ушкалов, *Світ українського Барокко*, Харків, 1994; Л.А. Софронова, *Поэтика...* (цит.); того ж автора, *Старинный...* (цит.); А.В. Lipatow, *Słowiańszczyzna...* (цит.).

10. М. Возняк, *Історія української літератури XVII–XVIII ст.* / *Die Geschichte der ukrainischen Literatur im 17. Und 18. Jahrhundert*, Aus

щодо віднесення певних авторів та творів до даної доби і відмінності в оцінці окремих авторів і жанрів зумовлені методологічними та ідеологічними проблемами, браком доступу до багатьох текстів, що ніколи не видавалися або є важкодоступними (приміром, стародруки), а також занадто малою кількістю ґрунтовних філологічних та літературознавчих досліджень на цю тему. Труднощі ці також зумовлені, на мою думку, найбільш специфічними рисами української (а також білоруської) літератури, а саме: плюралізмом та багатошаровістю. Наслідками цієї «структурної», «іманентної» характеристики є також плинність просторових кордонів¹¹, змінність «генетичного коду» в різні епохи, великі лінгвістичні розбіжності, сполучення жанрових, риторичних та ідеологічних елементів різного походження, тенденція до культурного синкретизму. Особливо чітко ця

dem Ukrainischen von A.-H. Horbatsch, (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven), Köln-Weimar, 1924/2001; D. Čyževs'kyj, *A History of the Ukrainian Literature*, Littleton, 1975; O. Pachlovska, *Civiltà letteraria ucraina*, Roma, 1998; G. Grabowicz (H. Hrabovyč), *Toward a History of Ukrainian Literature*, Cambridge, Mass., 1981. Цікаві теоретичні міркування про загальний характер можна знайти у R. Sheffy, «The Concept of Canonicity in Polysystem Theory», *Poetics Today*, 11, 3, 1990, pp. 511–522. Вони не стосуються України, але їх легко можна застосувати до її культури.

11. Про плинність кордонів і культурну багатошаровість пише також — в контексті історичних досліджень — М. фон Гаген у дискусії з Г. Грабовичем та А. Каппелером (G. Grabowicz — M. Von Hagen — A. Kappeler, «Does Ukraine have a History?», *Slavic Review*, T. 54 (3), 1995, сс. 658–701). Див. також вже класичне дослідження I.L. Rudnytsky — O. Pritsak — J.S. Jr. Reshetar, «The Role...», (цит.), pp. 199–216.

тенденція постає в добу пізнього ренесансу та бароко, коли надзвичайно складні історичні та релігійні обставини змусили українську літературу сполучати візантійсько-слов'янську традицію з моделями мислення та складання текстів, що походять з античної та ренесансної спадщини. Не маючи змоги описати всі аспекти цієї проблеми, я стисло зупинюся тут на питанні довготривалого явища мовного плюралізму, з одного боку, і «національного» визначення (та самовизначення) — з другого.

Як відомо, деякі з найважливіших творів, часто релігійного характеру, що зберегли перші виразні свідчення про українську національну свідомість, були написані польською мовою. Певним символом зусиль православної України ствердити свою культурну та національну гідність, а також доказом її прагнення здобути визнання в інших культурах та суспільствах, є переробка *Патерика Печерського*, здійснена Сильвестром Косовим і видана в Київській лаврі в 1635 році. Це водночас підтвердження міцного зв'язку з традиціями давньої київської доби, які становили в кінці XVI ст. та в XVII ст. найважливіший орієнтир для молоді національної свідомості. У численних творах, написаних на захист православної віри і культури, польська мова була не лише знаряддям поширення знання про права і традиції руських в Речі Посполитій та католицькій Європі: вона була й престижним та вишуканим засобом вираження тонких питань в релігійних полеміках, і необхідним світській і церковній владі способом творення інтелектуального життя, який відіграв засадничу роль у проникненні вченої

культури Західної Європи XVI ст. до Східної Європи за посередництвом польської культури.

Про плинність мовно-культурних кордонів на Русі свідчать також вагання у виборі мовно-культурної моделі при кодифікуванні перших граматик церковнослов'янської мови. Коливання між грецьким і латинським взірцями довгі роки відбивало дилеми українського народу і культури щодо екзистенційного вибору «між Сходом і Заходом». Конфлікт між вірністю православної парадигмі, яку представляла грецька модель, та практичними потребами цивільного, «політичного» життя, тривав кілька десятиліть і не скінчився зі звершеннями Петра Могили та його спадкоємців. Зрештою, важко уявити собі кращі і вагоміші приклади неоднорідного і багатозарового характеру культурного устрою України, ніж інтелектуальна діяльність, мовні звичаї, конфесійні переконання і цілий життєпис таких постатей, як Мелетій Смотрицький, Адам Кисіль чи Касіян Сакович, трьох чільних представників українського релігійного, історичного, мовного і культурного життя, про яких існують вже, на щастя, чудові сучасні дослідження¹².

12. F. Sysyn, «Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690», *Harvard Ukrainian Studies*, X, 3–4 (December, 1986), cc. 392–423; D. Frick, «Zyzanij and Smotryc'kyj (Moscow, Constantinople and Kiev): Episodes in Cross-Cultural Misunderstanding», *Journal of Ukrainian Studies*, XVII, 1–2 (Summer-Winter), 1992, pp. 67–94; того ж автора, «'Foolish Rus': On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasjan Sakovyč», *Harvard Ukrainian Studies*, XVIII, 3/4 (December, 1994), pp. 210–248; того ж автора, *Meletij Smotryc'kyj*, Cambridge, Mass., 1994.